

Ибраева В.С.

АДАМ УКУКТАРЫН КОРГОО ИНСТИТУТТАРЫ

Ибраева В.С.

ИНСТИТУТЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

V.S. Ibraeva

THE INSTITUTIONS FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS

УДК: 351.87

Бул макалада бүгүнкү күндүн негизги маселелеринин бири болуп келген адам укуктарын коргоого белсенген институттар тууралуу сөз болууда. Бул институттар адамзаттын пайда болушу менен тектеши. Сот сыяктуу адам укуктарын коргоо институттары адам коомунун эволюциялык өнүгүүсү менен бирге өнүгүп жүрүп отурган-дардан.

Негизги сөздөр: адам укуктары, Байыркы Рим, Афины, сот органдары, сот бийлиги.

В статье речь идет об одной из актуальных проблем современности – институтах по защите прав человека. Эти институты имеют давнюю историю, так как возникли наравне с человеческим обществом. Такие институты защиты прав человека как суды являются свидетелями эволюционного развития человеческого общества.

Ключевые слова: права человека, Древний Рим, Афины, судебные органы, судебная власть.

In this article we are talking about one of the most pressing issues of our time - the institutions for the protection of human rights. These institutions have a long history, as there were on a par with human society. Such protection of human rights institutions such as the courts are witnessing the evolution of human society.

Key words: human rights, Ancient Rome, Athens, the judiciary, the judiciary.

Адам жана жарандардын укук жана эркиндиктерин камсыз кылуу жана коргоо заманбап мамлекеттердин саясатынын башкы максаты жана маанилүү багыты болуп келет. Бирок бул максат бүгүн гана пайда болгон жаңы баалуулуктардан эмес.

Коомдук илимдердин өнүгүшүндө демократиялык, адилеттүү коомдун модели тууралуу ой-пикирлер ар дайым көңүлдү буруп келген. Адам баласы өзүнө укуктук жана ахлактык негиздерди өзүнө камтыган коомдук идеалды издеп келген. Ал идеал адам укуктары жана эркиндиктери тууралуу ой-пикир болуп калган.

Адам укуктары байыркы замандан тартып биздин күндөргө чейин ойчулдардын оюнан кетпей, ыйык китептерде айтылып келген, кийин конституциялык деңгээлде жана дүйнөлүк коомчулук тарабынан таанылган философиялык, адеп-ахлактык, психологиялык, саясий жана укуктук категорияга айланган.

Адам укуктарына колдоо көрсөтүү жана коргоо жаатында мамлекеттин формалдык-укуктук кепилдиги чоң роль ойнойт. Бул адам укуктары жана эркиндиктеринин, адамдын укуктук макамынын принцип-

теринин конституция жана башка мыйзамдык актыларда бекитилишин баамдайт. Бирок тарых көрсөткөндөй мыйзам жана негизги мыйзамда адам укуктарынын бекитилиши ал мамлекетте алардын кепилденишин жана сакталышын билдирбейт. Бирок алардын мыйзам талаасында бекилиши аларды колдоо жана коргоо тармагында аракеттенүүгө укуктук негиз болуп берет.

Узак мезгил бою адамзаттын оюнан кетпей, адам баласынын ишмердүүлүгүнө таасир тийгизген адам укуктары мезгилге жараша коргоо механизмдерин жана институттарын пайда кылып келген.

Шарттуу түрдө аларды адам укуктарын коргоо боюнча институттар деп атасак болот.

Укуктарды коргоо институтунун көп кылымдык тарыхы бар. Байыркы мезгилден тарта мамлекет өз букараларын коргоочу кызматын калыптандырган.

Б.з.ч. 509-жылы Афиныда башкаруу төбөлдөрүнө карата тескөө жана көзөмөл жүргүзүү укугуна архонт-эпоним ээ болгон. Афинадагы башка орган – гелиэя – жарандардын укуктарынын бузулушуна жана мамлекеттик башкаруу кызмат адамдарынын ишмердүүлүгүнө көз салган [1, 216-б.].

Мамлекеттерде аткарымы кандайдыр-бир тармактагы тескөө, ал эми кошумча аткарымдары көзөмөлдөө укуктарынан улам пайда болгон же аны менен байланышкан башка органдар да болот. Андай органдардын бири Байыркы Спартада пайда болуп эфрат деп аталган. Эфорду которсок “байкоочу” дегенди түшүндүрөт. Эфорлордун башкы аткарымы падышалардын ишмердүүлүгүнө көзөмөл жүргүзүү болгондуктан, алар кээ бир соттук жана административдик укуктарга да эгедер болгон.

Байыркы Римде б.з.ч. 494-жылы пайда болгон элдик трибун квинтиттердин укуктарына каршы келген патрициялык магистраттардын чечимдерине “вето” койгонго укуктуу болгон. Андан тышкары алардын Сенаттын чечимдерине каршы чыгуу мүмкүнчүлүгү да болгон. Жогоруда айтылган бийлик адамдарын камоо ыйгарым укугуна ээ экен. Элдик трибундардын жеке кол кийгистик укугу болгон. Аларга акарат көрсөткөн адам өлүм жазасына тартылган [1, 78-б.]. Алгач бул кызматка преторлор дайындаган болсо, убакыт өткөн соң аны шайлоо жарандарга, андан кийин башкаруучу топтордун колуна өткөн.

Вестготтордун мамлекетинде (V-VII кк.) Жарандардын коргоочусу кызматы сакталып калган.

Анын башкы аткарымы болуп алсыздарды коргоо эсептелгендигинен улам көп учурда кедей-кембагалдар боюнча соттун кызматын дагы аткарып келген [2, - 20-б.]. Кийинчерээк вестготтордун тарыхтан жок болуусу менен бул кызмат да тарыхтын беттеринде гана калган.

Мамлекет тарабынан адам укуктарын коргоонун эң натыйжалуу институту катары көп кылымдар бою сот органын саналып келген.

Сот органы инсандын укук жана эркиндиктерин коргоо менен чектелбестен, инсандын жеке эркиндигинин өзүн камсыз кылат. Башкача айтканда, ал инсандын жашоосунун бардык тармактарына мамлекеттин обу жок кийлигишүүсүнөн коргойт. Сот органдарынын башка адам укуктарын укуктук коргоонун механизмдеринин арасындагы ролу Адам укуктарынын Дүйнөлүк Декларациясында бекитилген: “Ар бир адам анын Конституция же мыйзам тарабынан берилген укуктары бузулган учурда компетенттүү улуттук соттор тарабынан укуктарын натыйжалуу калыбына келтирүүгө укугу бар” [3. 7-б.].

Сот бийлиги – мамлекеттик бийликтин маанилүү үч бутагынын бири. Узак убакыттын аралыгында сот органдары обочолонуп келип, азыркы мезгилде өз алдынча мамлекеттик орган болуп саналат.

Сот бийлиги адам тарыхынын башталышында эле пайда болуп адамдардын жашоосунун ченемдери же мыйзамдар менен байланыштуу болгон.

Сот мамлекет сыяктуу эле бай тарыхка ээ. Байыркы Чыгышта (Месопотамия, Кытай, Индия, Египет) Грекия менен Римден эрте мамлекеттер пайда болуусу коллективдик жашоо ченем жана укуктун пайда болуусуна алып келген. Укук жүрүм-турумдун милдеттүү эрежелери катары мамлекет менен бирге пайда болуп, ал тарабынан калыптанып, колдонулуп, бузуулардан корголгон. Алгач ал колунда бар катмарга пайдалуу салттар түрүндө болсо, кийин аны мыйзамдар толуктаган.

Укуктун пайда болушуна өбөлгө болгон шарттар: эмгектин бөлүнүшү, эмгек продуктуларынын ашыктыгы, жеке менчик, мүлктүк теңсиздик, класстардын пайда болушу. Көп мезгил бою укуктук ченемдер жана мыйзамдар өкүмдар класстын эркин, кызыкчылыгын чагылдырып келген.

Сот бийлигин ишке ашырган адамдар башкаруучулар жана жашыруун билимге ээ кечилдер болгон. Хаммурапинин мыйзамдарында алгач кесипкөй сот тергөөчүлөрү тууралуу сөз болгон. Ибадатканалык соттордун аткарымы суу менен сыноо менен гана чектелген.

Алгач соттук өндүрүш кек алуу принцибинен улам жүргүзүлгөн. Андан соң аны талион принциби: “көзгө көз, тишке тиш” алмаштырган. Катаал санкциялары жана оор жазалоо универсалдык жазалоонун каражатына айланган. Жогорку сот катары падыша ырайым кылуу укугуна ээ болгон. Ага соттордун чечимине даттана алышкан, мунун өзүн соттордун ишмердүүлүгүн жана мыйзамдуулукту тескөөнүн бир формасы катары карасак болот. Убакыттын

өтүшү менен сот системасы борборлошуп, ибадатканалардан көз карандысыз болуп, жазма укукка негизделип калган.

Афины менен Римде соттук ишмердүүлүктүн негизги принциптери иштелип чыккан: өздүк ишинде сот болбоо, бир күбө - күбө эмес, экинчи тараптын жүйөөлөрү дагы угулушу абзел, соттук териштирүүдөн баш тартуу мүмкүн эмес. Ар бир жараан анын ишинин компетенттүү, мыйзамдын негизинде калыптанган көз карандысыз сот тарабынан каралышына укуктуу болгон. Ушул кебелбес болгон принциптер бүгүнкү күндө дагы демократиялык сот өндүрүшүнүн негизин түзүүдө.

Эң натыйжалуу деп таанылган Афиныдагы сот гелиэя деп аталып элдик чогулуш тарабынан шайланган 6 миң адамдан турган. Ал 500 адамды өзүнө камтыган 10 декастериядан турган. Дагы миң адам кам турган. Сот жараяны ачык жана айкын жүргүзүлгөн. Сотторду сатып алууну болтурбоо максатында, соттор иш карала турган күнү гана чучукулак тартуу жолу менен аныкталган [4, 167-б.].

Кылмыш иштеринин каралышы бир нече баскычтан турган: айып коюу, айыпталган менен доочуунун чыгып сүйлөөсү, күбөлөрдү суракка алуу, айыпталуучунун күнөөсүн таануу боюнча добуш берүү, жазалоо ченеми тууралуу добуш берүү, өкүмдү чыгаруу, айыпталуучунун акыркы сөзү. Соттун чечими кайра каралууга мүмкүн болгон эмес. Күнөөкөр менен доочуу бирдей укуктарга ээ болгон.

Сот органдары башка органдардан айырмаланат, анын бийлиги так мүнөзгө ээ. Өзгөчө процессуалдык формада аракеттенип сот так иштерди карап, чечим чыгарат: кылмыш иштеринде жасалган кылмыштын далилдерин баалап, өкүм чыгарат; жарандык иштерде тараптардын мүлктүк же башка талаштарын карайт; административдик иштерде жарандар менен башкаруу органдардын ортосундагы талаштар такталат ж.б.у.с.

Сот бийлиги өзгөчөлөнгөн аппаратка ээ. Бир мамлекеттерде ага соттор жана аларды камсыз кылган техникалык кызматкерлер кирсе, башкаларда – тергөөчү соттор, соттордун алдындагы прокурорлор, коменданттар, приставдардан турат. Соттордун түрдүү денгээлдери болот (төмөнкү, ортоңку жана жогорку соттор), бирок аткаруу бийлигинен айырмаланып, соттордо тикелей баш ийүү болбойт.

Сот бийлиги сот процессине катышкан жеке сот же соттук коллегия тарабынан ишке ашырылат. Соттук коллегия кесипкөй соттордон (үчтөн кем эмес), бир же бир нече соттордон жана аныкталган сандагы элдик же сот арачыларынан (түрдүү мамлекеттерде 3төн 24кө чейин) турат. Жарандык иштер кесипкөй соттордон турган коллегия (майда иштер бир сот) тарабынан каралат. АКШнын кээ бир штаттарында жарандык иштерди сот арачылары карашат. Элдик же соттук арачылар кылмыш иштерин кароодо соттун курамына кирет. Ал эми катуу жаза тартыла турган иштерде соттук арачылардын кенири курамы (Францияда – үч сот жана 9 арачы, АКШда –

сот жана 24кө чейинки арачылар) катышат. Элдик арачылар соттор менен бирдей укукка ээ болуп, чечим кабыл алууда, жазаны белгилөөдө катыша алышат. Ал эми соттук арачылар адамдын күнөөлүүлүгүн же күнөөсүздүгүн гана карайт, ал эми жазаны сот дайындайт. Арачылардын сот жараянында катышуусу элдик өкүлчүлүктөн тышкары соттордун “кесиптик деформациялануусунан” коргоо аткарымын ишке ашырат. Бирок бүгүнкү күндө сот арачыларын пайдаланбаган соттук системасы бар мамлекеттер дагы жок эмес. Жапония, Казакстан сыяктуу биздин өлкө дагы бул институтту тааныбаган мамлекеттерден.

Мамлекеттик бийликти өзгөчө түрдө ишке ашыруу менен бирге сот башка бийлик бутактарынан обочолонбойт: ал парламент кабыл алган мыйзамдарды, мамлекеттин органдарынын ченемдик актыларын пайдаланат. Аткаруу бийлиги анын өкүмүн ишке ашырат (кылмышкерлерди түрмөдө кармоо, түзөтүү иштерин жасатуу, басма продукцияларын алып коюу ж.б.у.с.).

Соттор мыйзамдарды жана башка актыларды конституцияга сыйбайт деп жарыялоо менен анын иш-аракетин токтотуп мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийликтеринин тармагына кийлигишет. Бирок ошол эле мезгилде парламент, мамлекет башчысы сот органдарынын кээ бир аткарымдарын өзүнө жүктөйт (импичмент укугу, мунапыс укугу ж.б.).

Бул органдардын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугу сот бийлигинин өз алдынчалыгынан жана көз карандысыздыгынан улам пайда болот. Укуктук мамлекеттеги соттун өз алдынчалыгы жарандардын укук жана эркиндиктерин камсыз кылуунун башкы шарты деп В.Ершов туура белгилеп кеткен [5, 76-77-бб.]. Дал соттордун көз карандысыздыгы өз алдынча сот бийлигинин болушунун негизги шарты болуп, кынтыксыз сот жараянын жүргүзүп, адамдын укук

жана эркиндиктерин толугу менен коргоосун өбөлгөлөйт. Көз каранды эмес сот бийлигинин критерийинин бири болуп “анын жарандын жеке эркиндигинин коопсуздугун камсыз кылуу, анын укук жана эркиндиктерин натыйжалуу коргоону ишке ашыруу жөндөмдүүлүгү” эсептелет [6, 4-6.].

Адам укуктарынын бекеринен белдүүлөрүнүн бири катары адам жана жарандын соттук коргоого болгон укугу эсептелбесе керек. Дал ушул укук аркылуу жарандар өзүлөрүнүн бардык укук жана эркиндиктерин түрдүү бузуулардан коргой алышат. Соттук коргоо инсандын бузулган укуктарын кайра калыбына келтирүүнү, жарандардын укуктарын жана кызыкчылыктарына коркунуч келтиргендерге карата мамлекеттик мажбурлоонун ар кандай чектерин колдонууну билдирет [7, 15-6.].

Адабияттар:

1. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: учеб.пособие: в 2 т. / под ред. К.И. Батыра и Е.В.Поликарповой. - М.: Проспект, 2014. - Т.1. - 392 с.
2. Фернандес-Турегано К.П. История возникновения Гражданского защитника до Защитника Народа // Омбудсмены мира. / Отв.ред. С.Ш. Рашидова. - Ташкент: «Узбекистон миллий энциклопедияси», 2006. - 384 с.
3. Международные акты о правах человека: сб. Док. – М.: Норма - ИНФРА - М, 1999. - 784 с.
4. Кучма В.В. Государство и право Древнего мира и Средних веков. - Волгоград, 2001. - 545 с.
5. Ершов В.В. Статус суда в правовом государстве. – М.: Изд-во РПА МЮ РФ, 2012. - 206 с.
6. Капешов В.П. Судебная защита прав и свобод человека. - М.: Норма, 2012. - 255 с.
7. Имамалиев И.М. Реализация конституционного права человека и гражданина на судебную защиту // Конституционное развитие России: Межвуз. сбор. науч. статей. - Саратов, 2000. - №3. - С.115.

Рецензент: д.и.н., профессор Акунов А.